

РОЗДІЛ VII.

АРХЕОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Легун Ю. В.
м. Вінниця

МЕТРИЧНІ КНИГИ, ЯК ДЖЕРЕЛО З ВИВЧЕННЯ СЕЛЯНСЬКОЇ ГЕНЕАЛОГІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ХІХ-ХХ СТ.

Останніми роками в Україні генеалогія перетворилася на одну з найбільш динамічних галузей історичної науки. Дослідження родоводів окремих родин, опрацювання методики генеалогічних досліджень та джерелознавчі розвідки набувають у зв'язку з цим особливої актуальності.

Генеалогія охоплює цілий комплекс документів, що відображають життя та діяльність особи, її родове коріння, правовідносини з державою, суспільними групами та окремими людьми. Серед них визначними, за своєю системністю та широтою охоплення різних верств населення, є документи церковного обліку населення. До цієї групи належать парафіяльні метричні книги запису народжень, одружень, смертей. Тісно пов'язані з ними книги шлюбних оголошень у церкві, сповідальні відомості, у яких містився перелік осіб, що стояли до причастя, матеріали візитацій, клірові відомості, що стосуються здебільшого духовенства, та ін.

Поміж них надзвичайно важливе місце займають метричні книги сільських церков. Мета нашого дослідження полягає у з'ясуванні практики їх запровадження, вивченні змін формуляру та аналізі характеру вміщеної генеалогічної інформації. Поруч з терміном "метрична книга" ми вживаємо термін "метрика", який правильніше ототожнювати з поняттям "метрична виписка". Однак, оскільки останній тип документу не розглядається у статті, маємо підстави для синонімічного використання його у вказаному значенні.

Одним із перших в українській історіографії на метричні книги звернув увагу Іван Франко [1]. Видатний мислитель у праці про львівського єпископа Й. Шумлянського (1667–1708 рр.) торкнувся питання запровадження ієрархом у львівській єпархії нового етапу метричних реформ. Побіжно про метрики ХVІІІ ст. згадав Б. Барвінський [2]. У невеликому повідомленні дослідник вказав на цінність

вивчення таких документів для студій юридичного статусу населення, їхнього територіального походження, сімейного стану, родинних зв'язків.

У радянські часи метричні книги у демографічних пошуках використовували А. Перковський та М. Крикун [3].

Проте предметно даний напрямок досліджень почав розроблятися щойно у 90-х роках ХХ ст. У 1995 році В. Любченко опублікував матеріали про метричні книги Поділля ХVІІІ ст. Історик характеризує ці документи, порівнює їх із аналогічними ХІХ ст., зазначає рівень поширення цих книг, обов'язкові розділи, які мали заповнюватися священиком, зауважує про джерельну вартість таких пам'яток [4]. Роком пізніше, у повідомленні з селянської генеалогії Поділля дослідник, наводячи перелік архівних документів з цієї теми, вказує на метричні книги як надзвичайно важливе родознавче джерело [5].

Огляд історії запровадження метричних книг в Україні, зокрема на Київщині, Галичині, детальний їх аналіз здійснив Ігор Скочилас [6].

Ясно дана проблема висвітлена у європейській історіографії, зокрема російській, польській, німецькій, чеській [7].

Термін “метрика” походить від латинського “*matricula*”, що означає реєстр, каталог, список осіб.

Витоки цього типу документів сягають перших століть християнства. Зокрема, у цей час згадуються метрики хрещень (*liber vitae, matriculate, catalogus baptisatorum*). Починаючи з ІІІ ст. у творах отців церкви зустрічаються вказівки на запис хресних імен.

У новий час у них зазначається наступна інформація: день, місяць, рік хрещення; ім'я дитини, місце і час народження (із зазначенням години); імена та прізвища батьків дитини, чи є вони в шлюбі, їхній соціальний стан; імена та прізвища кумів і їх стан; законність / незаконність народження, визнання/ невизнання його батьком.

Метрики шлюбу (*metrices copulatorum*) очевидно входять у вжиток з ХVІ ст. Із часу Триденського собору формули метрик одружених містять нотатки про: імена та прізвища одружених; їх вік; стан і місце проживання; імена, прізвища, соціальний стан свідків; час і місце шлюбу; прізвище пробоща, який благословив шлюб; оголошення заповідей; одруження першим або іншим шлюбом. У ХVІІІ–ХІХ ст. в актах про сімейний союз фігурували відомості щодо законності/ незаконності народження осіб, що одружуються; національності; ступеня родинних зв'язків; місця проживання; заняття батька чи матері; згоди батьків на заміжжя.

У ХVІ ст. запроваджуються метрики померлих (*metrices defunetorum*). Вони несли інформацію про: ім'я та прізвище померлого; його стан; вік; час смерті; іноді навіть поховання; чи з усіма християнськими сакраментами був приготовлений до смерті; в наслідок якої хвороби помер [8].

З незначним відставанням у часі практика укладання метричних книг розповсюджується і на територію України. Однією з перших нині відомих метрик, яка з'явилась тут, є книга братської ставропігійської церкви св. Миколая в Замості з останньої чверті XVI ст. [9].

Проте усталилася думка, що початок метричним книгам в Україні поклав Київський митрополит Петро Могила (1633–1647). У виданому ним у 1646 р. “Требнику” наводяться форми метричних записів для хрещення, вінчання, похоронів та списків парафіян [10]. Однак масовим явищем поява метрик, в силу різних причин, не стала. Практично з середини XVII-го і до початку 70-х років цього ж століття метричні книги запроваджені в поодиноких парафіях [11].

Така ситуація спонукала Антонія Винницького (одного з адміністраторів Київської митрополії в 1663–1679 рр.) розпочати черговий етап їх впровадження [12]. За його ініціативою було видруковано спеціальний формуляр “Метрики церковної”. Це свого роду посібник для священників щодо ведення записів.

Передбачалося запровадження чотирьох видів книг: 1) хрещених, 2) вінчальних, 3) померлих, 4) живих парафіян. У метриці містилися практичні поради у справі ведення реєстрації людності.

А. Винницький намагався впорядкувати й інші питання церковного життя, пов'язані з метричним обліком. Наприклад, він вимагав охрещувати також незаконнонароджених та дітей, покинутих напризволяще. Такі обставини священник обов'язково фіксував у метриці.

У книзі вінчаних парох записував час та місце усіх трьох передшлюбних опитувань парафіян. Далі занотовував імена молодят та їхніх батьків, звідкіля походять, вік, родинний статус. Обов'язковим був запис про добровільність шлюбу з обох сторін, прізвища свідків.

Книга реєстру парафіян (*liber status animarum*) фокусувала у собі ім'я та прізвище кожного члена сім'ї та його вік. Список мав охоплювати усіх прихожан: як корінних мешканців даної місцевості, так і тих, хто перебував тут тимчасово або мав намір перебраться на постійне місце проживання в іншу парафію.

Книга померлих вимагала від кліру обов'язкової фіксації поховальних обрядів у метриках. Нотувалися такі відомості: рік, місяць, день смерті вірного (зазначалося прізвище, ім'я, по-батькові), місце смерті, віросповідання, чи прилучався до святих таїн [13].

Значною мірою через важкі для церкви наслідки Визвольної війни та Руїни, “Метрика церковна” Антонія Винницького територіально обмежувалася Галичиною та Холмщиною. Практично вона функціонувала від середини 70-х рр. до кінця XVII ст. Метрична книга з різними категоріями записів давала можливість священнику мати уявлення про чисельність парафії, її природний рух, представити у разі потреби світській чи церковній владі достовірну інформацію про того чи іншого мирянина, контролювати суспільне та релігійне життя парафіян. Врешті,

метричні виписки були вірогідним посвідченням юридичного статусу особи, її територіального походження, сімейного стану.

Локальність характеру “Метрики” Винницького та пасивний опір “нововведенням” місцевих владик, неувага до цих питань єпархіальних соборів спричинили до обмеженого її впливу.

Після смерті А. Винницького це питання вирішували єпископ Йосиф Шумлянський (1667–1708 рр.) у Львівській єпархії та митрополит Варлаам Ясинський (1690–1707 рр.) у Київській єпархії.

Певним чином загальноконфесійне прагнення до впорядкування справи ведення метрик ілюструє те, що саме на період служіння Шумлянського припадає перехід його єпархії з православ'я до уніатства. Першим кроком на шляху цих реформ владикою Й. Шумлянським стало видання тогочасною українською мовою книги “Зерцало до зрозуміння святої віри” [14]. Львівський єпископ, актуалізуючи необхідність ведення реєстрів зазначає, що метричні книги є важливим елементом сакраментальної практики Православної Церкви.

“Зерцало” вимагало ведення двох видів метричних записів – хрещення і вінчання. Священик мав занотовувати верифіковану дату хрещення, християнське ім'я народженого, ім'я та прізвища його батьків та кумів, територіальне походження осіб, які фігурували в акті. Подібні відомості повинні були вноситися й у книгу вінчанних. Прикметно, що Й. Шумлянський обійшов увагою книги померлих та реєстри парафіян.

Ситуація із нерегулярністю та необов'язковістю у веденні метричних книг, принаймі в Галичині, продовжувалася до часу Генеральної візитації Львівської єпархії 1730–33 рр. Відтоді запровадження метрик стає повсюдним і в інших регіонах. Цьому сприяло також і розширення сфери вжитку метричних книг у суспільстві (зокрема метричні посвідчення допомагали з'ясовувати юридичний статус особи, походження селян-втікачів, рух і статистику населення [15]).

Слід зауважити, що метрики того часу велися не лише у спеціальних книгах, але й на окремих аркушах, у зошитах, на полях богослужбових книг, у рукописних календариках [16].

Записи велися як досить охайно, так і навпаки. У порівнянні з уніфікованими метричними книгами XIX ст., екземпляри XVIII є справжніми пам'ятками історії та культури, оскільки кожна з них мала індивідуальний характер. Церковна регламентація стосувалася лише рубрик про хрестини, вінчання та поховання.

Часто у таких документах можна зустріти матеріал іншого характеру: кількісний склад родини, відомості про наймитів, число сповідних та несповідних душ [17].

Метричні книги кінця XVIII–XIX століття, які містять генеалогічну інформацію щодо селян Правобережної України, конфесійно належать до трьох

основних гілок християнства на цих теренах – православної, римо-католицької та греко-католицької церков.

Нами вибірково оглянені збірки таких документів у фондах Державного архіву Вінницької області, Центрального Державного історичного архіву України у м. Києві, Кам'янець-Подільського міського архіву, рукописного фонду Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника та Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського (близько 100 одиниць зберігання).

Попри конфесійні відмінності, спорідненість функцій та спільність традиції походження сприяли певній тотожності вживаних ними метричних книг. Метрики склалися з трьох розділів: хрещених, вінчаних та померлих. Супутні свідчення, що містяться у кожному з цих розділів також є подібними.

XIX століття поклало початок уніфікованого формуляру метричних книг в Російській імперії. Укази про належне їх упорядкування та збереження повторювалися протягом усього цього періоду (наприклад, 16 травня 1802 р., 22 лютого 1812 р., 15 травня 1824 р., 31 травня 1826 р., 23 грудня 1889 р., тощо). За неподобне ведення метрик (як і сповідальних розписів, книг шлюбних оголошень), а саме: пропуски записів, несвоєчасне нотування, каліграфічні хиби, підчистки та виправлення без належних обумовлень, недотримання порядку форми записів, священики могли бути покарані доганою або грошовим штрафом, ба більше – усуненням від місця і переведенням у причетники [18].

Формуляр реєстраційних записів, який почав запроваджуватися на Правобережжі України після другого поділу Речі Посполитої, був законодавчо закріплений у Імперії ще указом Синоду від 20 лютого 1724 р. “Про зміст священикам метричних книг для запису народжених, одружених і помираючих та про надсилання з них щорічно екстрактів до архирей” [19]. Зокрема, в частині 1 “про народжених” зазначалися дати уродин та хрещення, імена батьків та похресників. У частині 2 “про одружених (о бракосочетавшихся)” – хто вінчався, коли, імена “поручителів”. Нарешті, в частині 3 “про померлих” зазначалася дата смерті, ім'я, вік та причина смерті, а також хто сповідав і де похований. У всіх трьох частинах слід було вказувати імена парохів, які здійснювали відправи.

У 1837 році були законодавчо введені нові форми метричних книг [20]. Вказувалося священикам щомісяця завіряти та підписувати книги, зазначаючи число народжених, померлих та одружених за цей час. Благодійні мали перевіряти метрики що пів-року. Підчистки заборонялися. Батьки, хресні, молоді та їх “поручителі” отримали можливість особисто перевіряти правильність записів [21].

Однак, логіка чиновників центральних установ не завжди знаходила схвалення і розуміння у тих, хто мав на місцях виконувати настанови Синоду. Прикметним є звернення до Подільської духовної консисторії її члена протоієрея Юліана Лотоцького [22].

Опираючись на власний досвід багаторічного керівника Архівного відділення консисторії, Лотоцький вказує на очевидні вади нової форми метричних книг. По-перше, майже $\frac{3}{4}$ обсягу кожного документа залишалося незаповненим. Причиною було те, що книги на кожний рік відсилалися до пароха вже прошитими і скріпленими печаткою консисторії. Кількість аркушів у такому зшитку визначалася “на око” і з запасом. Як наслідок, скаржитися завідувач архіву, кожна книга на половину повіту важить біля 2-х пудів.

“Второе неудобство этих метрических книг состоит в самой форме записки метрического акта; поелику каждый акт не довольно того, что объясняет лица, совершавшие акт, но еще требует подь собою підписи всего причта, чемь разстрачивается лишняя купленная высокою ценою бумага, кь чему способствуют лишнія графы вь самой тетради, безь каковыхь можна было бы вь четыре раза более вмещать актовь со смысломь вполнь объясняющимь событіе”. Лотоцький не тільки відзначає недоліки нововведень, але й порівнює останні із традиційним для Правобережжя формуляром, який він називає “бывшаго Греко Уніятскаго вероисповеданія”. Його перевага полягає у записі кліру та назви села у кінці чи на початку розділу, а не за кожною подією. Цікавою є і пропозиція протоієрея про доцільність зазначення у першій частині (про народжених) “природного прізвища матері дитини”, а у третій – про померлих – “сімейства, що залишилося після смерті одного з подружжя”.

Однак, такі ідеї не відповідали загальній тенденції у справі обліку населення – на уніфікацію та жорсткішу регламентацію ведення книг. 20 вересня 1878 р. був підписаний указ “Про точне дотримання встановленої законом форми метричних книг”. Його породила необхідність вказувати у призовних списках ім'я, повне ім'я батька (у позашлюбних – матері) місяць та день народження новобранця. Відтак, до метричних відомостей, що надсилалися до призовних установ, заносилися свідчення про стан та чин батьків і місце народження хлопця.

Взагалі, на кінець сторіччя парафіяльне духовенство мало обов'язком укладання багаточисельних виписок з метричних книг на вимогу цивільних установ. 16 травня 1890 р. Синод зобов'язав священників вести ще й щомісячну статистику смертності від заразних хвороб за метричними записами.

Таким чином, інформаційний потенціал метрик, що заповнювалися православними священниками, все активніше залучався та використовувався органами адміністративної статистики.

Хоча селяни переважно були православними, вважаємо помилкою оминати увагою документацію римо-католицької церкви, як джерело з генеалогії посполитих. Чимало католиків (наприклад т.зв. однодворці) за своїм соціальним статусом належали до селянства.

Метрики хрещення католиків включають такі відомості: 1) коли, хто, де і від кого, “із самої води чи теж зі святих отців охрещений”; 2) яких родичів, коли, де і в

якій парафії народився; 3) хто тримав до хрещення, тобто хто були куми (1834 р.) [23].

Трапляється дещо видозмінений формуляр. Приміром метрика Браїлівського костюлу (Подільська губернія 1870-ті рр.) містила наступні розділи у порядку черговості: 1) яких батьків, коли та де, тобто в якій парафії народився; 2) хто були по імені та прізвищу куми при святому хрещенні, та хто був присутній; 3) „рукоприкладство” свідків по бажанню [24].

Структурно іншим є формуляр, видрукуваний та розісланий по єпархіям у 70-ті роки XIX ст. У ньому існував лише один розділ, який проливав генеалогічне світло щодо охрещення: коли, де, хто та ким і чи однією водою, а чи з усіма таїнствами охрещений [25].

Метричні книги шлюбу в католиків теж складаються із трьох частин: 1) коли, де, хто і багаточисленним оголошенням шлюбу благословив; 2) яких молодят, якого обоє походження, соціального стану, віку, парафії; 3) хто з боку наречених є родичами, а хто свідками.

Така форма зустрічається у 50–70-х роках XIX ст. [26]. За аналогічним принципом побудовано метрики померлих (1840-і роки): 1) коли, де, хто, з якої хвороби, зі старості чи з випадку помер, чи прийняв святі таїнства, чи ні; 2) якого був звання та стану, чи був у шлюбі, чи вдівець, чи неодружений, як довго жив, яких залишив дітей; 3) від якого отця, коли, де похований і коли, та де помер.

Подібна форма вживалася аж до початку XX ст. Подальші зміни полягали лише у вилученні інформації щодо місця поховання, місця та часу смерті. Певні видозміни нами прослідковано і у формулярах померлих за 70-ті роки XIX ст. Зокрема, у них не зауважувався сімейний статус особи.

Метрики уніатів укладалися в кінці XVIII ст. за наступною схемою. У книзі хрещення зазначалося, що священник такий-то тоді-то охрестив та миропомазав такого-то від подружжя (прізвище та імена); тут же вказувалися імена та прізвища кумів. Іноді зазначався соціальний стан батьків, їх законновінчаність, більш детальна інформація щодо кумів (такого-то син, мешкає там-то). У актах вінчання зазначалися прізвища та імена наречених та їхніх батьків.

Короткий аналіз практики запровадження та змісту метричних книг на території Правобережної України, дозволяє зробити наступні висновки.

Метричні книги є багатоплановим історичним джерелом. Насамперед вони проливають світло на походження особи та її родинні взаємини. Дозволяють встановлювати дати народжень, одружень і смертей селян.

Метрики допомагають визначити ареал імен та прізвищ, характерних для певного часу та території.

Інформація, що міститься в них, надає можливість вивчати суспільно-звичаєві засади (хресні імена, добір свідків, кумів).

Записи у актах шлюбу допоможуть з'ясувати родинні і дружні взаємини у межах парафії або сусідніх приходів. Зокрема, висвітлюються зв'язки: батьки-діти, брати-сестри, хресні батьки – похресники, свати, куми.

У період від кінця XVIII – до початку XX ст. формуляр метричних книг на території Правобережної України послідовно видозмінювався від архаїчної різнобарвності записів з мінімальним набором обов'язкових нотаток до уніфікованого переліку з розширеним колом параграфів.

На зазначений час припадає все активніше залучення свідчень метрик до забезпечення потреб адміністративного обліку населення.

Поруч з деякими документами державно-адміністративного походження (ревізькими реєстрами (сказками), посімейними списками), метричні книги є фундаментом для здійснення реконструкцій селянських родоводів Правобережжя XVIII – початку XX ст. Однак, оскільки збереженість церковних документів фрагментарна, інколи за винятком значних періодів часу, такі розвідки потребують комплексного використання усієї можливої джерельної бази.

Л і т е р а т у р а :

1. Мирон (Франко И.) Йосиф Шумлянський, последний православный епископ львовский и его „Метрика” // Киевская старина. 1891. – Т. 33. – С. 337–362; Т. 34. – С. 1–21.
2. Барвинський Б. Метрики в сільській практиці XVIII століття // Записки НТШ. – Львів, 1903. – Т. 56. – С. 23–25.
3. Перковский А.Л. Народонаселение Украины в XVIII веке: Автореф. дисс... канд. ист. наук. – К., 1968; Крикун Н.Г. Документальные источники по демографии Правобережной Украины XVIII // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Межвуз. сб. науч. Трудов. – Днепропетровск, 1983. – С. 81–83.
4. Любченко В. Колекція Подільських метричних книг XVIII ст. як джерело історико-краєзнавчих досліджень // Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 170–173.
5. країнська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. – К., 1996. – С. 150–154.
6. Скоцилас І. Метричні книги в Галичині I пол. XVIII століття // Знак. 1997. – Ч. 14. – С. 4–5; його ж. “Метрика церковна” Антонія Винницького 1675 р. та її поширення в Україні // Знак. – 2001. – Ч. 24. – С. 2–4; його ж. Метрична реформа у Львівській єпарії 1680 р. // Знак. – 2002. – Ч. 25. – С. 2–3; його ж. Запровадження метричних книг у Київській православній митрополії в другій половині XVII століття // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Біла Церква. 2001. – С. 77–87.
7. Антонова И.И. Метрические книги XVIII – начала XX веков в России: источниковедческое исследование: Дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1997; Антонов Д.Н. Реконструкция крестьянских родов: практический опыт на материалах сельца Ясная Поляна Крапивенского уезда Тульской губернии // Вспомогательные исторические дисциплины: высшая школа, исследовательская деятельность, общественные организации. Сб. тез. / М.: РГГУ, 1994. – С. 25–26. Ksiegi metrykalne i stanu cywilnego w archiwach państwowych w Polsce. Informator / Opr. A. Laszuk. – Warszawa, 1998. – S 4. 302, 328. Barsting H. Geschichte der Matrikeln von der Fruhkirche bis zur Gegenwart. – Freiburg, 1959; Sarmanyova J. Cirkevne matriky na Slovensku zo 16-19. storocia. – Bratislava, 1991.
8. Encyklopedia kościelna. Warszawa. 1881. – Т. 14. – S. 224–230; Энциклопедический словарь (изд. Ф.Брокгауз и И.Эфрон) – СПб. 1896. – Т. 37. – С. 201–203.
9. Грушевський М. Метрика Самбірська (подробіці з історії відносин релігійних) // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. 1896. – Львів, Т. 10. – С. 1–8.
10. Требник Петра Могили 1646 (перевид з оригіналу) / Упор. Аркадій Жуковський. – Канберра-Мюнхен-Париж, 1988. – Ч. III. – С. 245–430 (у книзі сторінкова пагінація крилицею).
11. Скоцилас І. Запровадження метричних книг... – С. 78.
12. Його ж: “Метрика церковна”... – С. 2–4.
13. Там само. – С. 3.
14. Його ж: Метрична реформа... – С. 2–3.

15. Його ж: Метричні книги в Галичині... – С. 5.
16. Там само. – С. 4.
17. Любченко В. Колекція Подільських метричних книг XVIII ст.... – С. 170.
18. Устав духовных Консисторий. – СПб., 1883. Ст. 195. – С. 75.
19. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – СПб, 1830. – Т. VIII. – № 4480.
20. ПСЗ-2. – Т. VI. – Отд. 1. – № 4397.
21. Руководственные для православного духовенства указы Св. Правительствующего Синода (1721–1878). – М., 1879. – С. 480.
22. Кам'янець-Подільський міський державний архів. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 8715.
23. Державний архів Вінницької області. – Ф. 737. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 47.
24. Там само. – Ф. 904. – Оп. 31. – Спр. 6. – Арк. 105.
25. Там само. – Оп. 28. – Спр. 21. – Арк. 12.
26. Там само. – Оп. 28. – Спр. 54. – Арк. 17; Оп. 31. – Спр. 1. – Арк. 254.